IMPACT FACTOR : 3.251

ISSN 2249 - 2313

षाण्मासिकी संस्कृतशोधपत्रिका

Half Yearly Peer Reviewed Sanskrit Research Journal

Vol. XII April, 2019- September, 2019 No. 1

वर्षम् - १२, अप्रेल २०१९ - सितम्बर २०१९, अङ्कः - प्रथमः

प्राचीसुधा

PRACI SUDHA

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED HALF-YEARLY SANSKRIT RESEARCH JOURNAL

"प्राचीसुधा" सुललिता बहुशास्त्रतत्त्व-
पूर्णा जगज्जनहिताऽखिललोकमान्या ।
आध्यात्मिकीं सुखकथां परिवेषयन्ती
संराजतां निराभिमानबुधेषु नित्यम् ।।

सम्पादकः सञ्चालकश्च

प्रो. विश्वनाथस्वाईं

सहयोगिसम्पादकाः

डॉ. युधिष्ठिरसाहु

डॉ. लक्ष्मीनारायणबेहेरा

डॉ. विघ्नेश्वरमिश्रः

पुरुषोत्तमप्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानम्, पुरी, ओडिशा

PURUSOTTAM RESEARCH ACADEMY OF INDOLOGY

SARVODAYA NAGAR, PURI - 752002, ODISHA

Scanned by CamScanner

अश्वमेधयागे ब्रह्मोद्यप्रसङ्गः

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

वेदः भवति यज्ञप्रधानः। शुक्लयजुर्वेदस्य प्रथमाध्यायतः आरभ्य: ऊनचत्वारिंशत्तमाध्यायं यावत् यज्ञकर्मसम्पादनार्थं श्रुत्युपदेशः प्राप्यते। तत्र शुक्लयजुर्वेदस्य द्वाविंशतितमाध्यायतः पञ्चविंशतितमाध्यायं यावत् अश्वमेधयागस्य वर्णनं दृश्यते।यागे देवतायाः प्राधान्यं दृश्यते। कमपि देवमुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः यागः इति कथ्यते[१]। येषां यज्ञानां साक्षात् श्रुतिषु विधानमुपलभ्यते ते श्रौतयज्ञा उच्यन्ते। येषां विधानं गृह्य-धर्मसूत्रेषु क्रियते ते स्मार्तयज्ञा भवन्ति। अश्वमेधयागः श्रौतयागः वर्त्तते। अस्मिन् यागे अश्वः द्रव्यरूपेण स्वीक्रियते। ऐतरेयब्राह्मणे[२] शतपथब्राह्मणे[३] च पुरुष-अश्व-गो-अवि-अजाख्यानां पञ्चविधानां पशूनां निर्देश उपलभ्यते। तत्रैव पञ्च पशवो मेध्या उक्ताः[४]। अतः अश्वमेध इति नामकरणं जातम्। ब्रह्महत्यादोषदूरीकरणार्थमयं यागः परिपाल्यते। भगवता रामचन्द्रेणापि अयं यागः सम्पादितः। अस्य कर्मणोऽधिकारी अभिषिक्तः सार्वभौमो राजा भवति। फाल्गुनमासे शुक्लपक्षे अष्टम्या नवम्या वा तिथावस्यारम्भः क्रियते[५]। अश्वमेधाय यस्य अश्वस्य वरणं क्रियते तस्य पूर्वोऽर्धभागः कृष्णः, पश्चात्तनो भागः श्वेतः, ललाटे च शकटाकारं श्वेतं चिह्नं चेति अपेक्षितम्[६]। अश्वमेधीयोऽश्वः ईशान्यां दिशि उत्सृज्यते। तम् अस्त्रकवचधारिणः अश्वरक्षिणो अनुयान्ति। ते एक संवत्सरपर्यन्तमश्वं भ्रामयित्वा प्रत्यानयन्ति। एकवर्षं यावत् अयं याग : प्रचलति। तत्रावसरे ऋत्विजः यत् परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति स ब्रह्मोद्यप्रसङ्ग इति कथ्यते।

वपाहोमात्प्राक् चतुर्भिः ऋग्भिः पूर्ववद् उक्तिप्रयुक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः[७]। तत्र होतारं ब्रह्मा पृच्छति यूपमभितः। मन्त्रेणापि निगदितमस्ति यत् यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति[८]। अष्टादश ऋचो ब्रह्मद्यसंज्ञाः ब्रहोद्यं नाम अत्र परस्परसंवादः। तत्र आदौ होता अध्वर्यं चतुरः प्रश्नान् पृच्छति। कः स्विद् एकाकी असहायो भूत्वा चरति ग च्छति? कः स्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते? किं स्वित् हिमस्य भेषजम् औषधम्? किं स्वित् आवपनं महत्[९]? आ समन्ताद् उप्यते यस्मिंस्तदावपनस्थानं वर्त्तते।

Scanned by CamScanner

होत्रा पृष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि ददाति अध्वर्युः। यथा- सूर्य इत्याचष्टे होता अध्वर्युं प्रति वक्ति[१०]। सूर्योऽसह्ायो भूत्वा गच्छति। अनेन होता अध्वर्युश्च यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः। यथा - असौ वा आदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धते[११]। चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्द्धते। श्रूयते यथा - "चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिनंस्तद्धत्ते"[१२]। हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धृतम्। यथा -"अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्ते"[१३]। भूमिरियं लोके आवपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्ते। यथा - "अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितेष्ठति"[१४]। अस्मिन् ब्रह्मोद्यप्रसङ्गे शुक्लयजुर्वेदीयमन्त्रमाध्यमेन उत्तरं होता ददाति[१५]। यथा-

"सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत्[१६]।।" इति ।

अश्वमेधयागे होता संवादात् प्राक् अध्वर्युं पृच्छति । तदनन्तरम् अध्वर्युः प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति । अधुना अध्वर्युः होतारं प्रति पृच्छति- हे होतः! किं स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः? किं स्वत् समुद्रसमं सरः? किं स्वित् पृथिव्यै वर्ष्यम्? कस्य मात्रा परिमाणं वा न विद्यते?[१७] एतेषां चतुर्णां प्रश्नानाम् उत्तराणि ददाति होता। सूर्यसमं ज्योतिः ब्रह्म अस्ति। अन्तरिक्षं समुद्रसमं सरं वर्तते। यतोऽहि वृष्टिः भवति। पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् बृहत्तरः विद्यते। गोः मात्रा इयत्ता न विद्यते यज्ञधारकत्वात्[१८]। एवंविधाभिः पुनः चतसृभिः ऋग्भिः होतृ-अध्वर्योः संवादो भवति । सः संवादः पूर्वोक्तस्य ब्रह्महोत्रोः संवादरूपेण पठितस्य मन्त्रस्य पुनरुक्तिः विद्यते। होता ब्रह्माणं पृच्छति[१९]। हे ब्रह्मन्! का स्वित् पूर्वचित्तिः आसीत्? किं स्वित् बृहद्वयः आसीत्? का स्वित् पिलिप्पिला आसीत्? का पुनरासीत् पिशङ्गिला[२०]? एते चत्वारः प्रश्नाः ब्रह्मणे होत्रा पृष्टाः । ब्रह्मा होतारं प्रति विक्ति। स प्रश्नान् व्याकरोति यथा- "द्यौरिति प्रत्याह"[२१]। पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत्। द्यौःशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनाम् इष्टत्वात्।श्रूयते यथा- द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे[२२] इति। अश्वः बृहद्वयः आसीत्। अश्वशब्देन अश्वमेधो लक्ष्यते। अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः। अवतीति अविः पृथिवी पिलिप्पिलाऽऽसीत्। वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला स्निग्धा भवति। "श्रीर्वै पिलिप्पिला[२३]" इति श्रुत्या श्रयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव। रात्रिः पिशङ्गिला आसीत्। पिशमिति रूपनाम। पिशं नाम रूपं गिलतीति पिशङ्गिला । यतोहि रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति। श्रूयते च

Scanned by CamScanner

यथा-

"द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः।
अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला[२४]।।" इति ।

ब्रह्मा उद्गातारं ज्ञानाय पृच्छति[२५]। हे देवसख उद्गात! यदि जानासि कदाचित् विचार: आवश्यक: । इदानीम् अहं त्वां पृच्छामि यत् यदा विष्णुः यज्ञम् अकरोत् तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु यागकुण्डेषु समस्तं विश्वं सर्वं भूतजातं वा प्रविष्टम् आसीत् न वा[२६] ? अस्य प्रश्नस्योत्तररूपेण उद्गाता कथयति येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविशति यत्त्वया पृष्टं तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु त्वया सह अहमपि अस्मि। अत: यत्र समस्तं जगत् आहवनीयादिषु कुण्डेषु लीनमभवत् तत्रैव अहमपि यज्ञकर्म कुर्वन् अस्मि। परन्तु झटिति एव पृथिव्यादिलोकानां भ्रमणं विधाय आगच्छामि। ततश्च वक्ष्यामि अस्मिन् सन्दर्भे इति भाव:। केन इति जिज्ञासायाम् उच्यते एकाङ्गेन एकाङ्गम् अत्र मन:। अत्र अन्त:करणेन इन्द्रियेण मनसा सर्वं ज्ञात्वा अहं भवन्तं वक्ष्यामि इति भाव:[२७]। कथनस्यायमेवाभिप्राय: विद्यते यत् जगत: सर्वत्र जीवरूप ईश्वर: विद्यते। स एव परमात्मा पुरुष: सर्वव्यापक: वर्त्तते। पुनश्च उद्गाता ब्रह्मणे प्रश्नं करोति हे ब्रह्मन् ! अहं पृच्छामि यत् स आत्मरूप: पुरुष: सांख्यपुरुषो वा केषु तत्त्वेषु वर्तते तथा च तस्मिन् पुरुषे कानि तत्त्वानि निहितानि सन्ति। उद्गातो: एतत्प्रश्ने ब्रह्मा कथयति-

पञ्चस्वन्त:पुरुष आविवेश तान्यन्त:पुरुषे अर्पितानि।
एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मि न मायया भवस्युत्तरो मत्।।[२८] इति ।

इदानीं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति[२९] । हे उद्गात:! अस्य कति विष्ठा: नाम कियन्ति अन्नानि ? अक्षराणि च कति ? होमा: कति ? समिध: कति प्रकारा: ? ऋतौ कति होतार: यजन्ति[३०] ? एतेषां पञ्चाना प्रश्नानाम् उत्तरं ददाति उद्गाता। अस्य यज्ञस्य षट् अन्नानि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मकत्वात्। अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दशचतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति। यथा गायत्रीछन्दसि चतुर्विंशति: वर्णा: तथा अतिधृति: षट्सप्तत्यक्षरा: एवं द्वै मिलित्वा शतमक्षराणि भवन्ति । अनेन प्रकारेण उष्णिक् २८ धृति: ७२ एवं शतम्। अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टि: ६८ एवं शतम्। अष्टि: ६४ बृहती ३६ एवं शतम्। अतिशक्वरी ६० पङ्क्ति: ४० एवं शतम् . शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम्। अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतम् अक्षराणि। अनेनाभिप्रायेण

Scanned by CamScanner

शतमक्षराणीत्युक्तम्। होमा: अंशीति: अश्वमेधे एकविंशतिर्यूपा: तत्राग्निनिष्ट मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुक्ति इतरेषु षोडश पशुन् तत्र विंशति यूपेषु चतस्रोऽशीत: पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम्। तिस्र: समिध: अश्वतूपरगोमृगा: प्राजापत्या: पशव: तद्रूपाभि: समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्र: समिध: वर्णिता:। यज्ञस्य वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रवदामि। सप्त होतारो वषट्कर्तार: ऋतुयाजेषु यजन्ति।[31]

इदानीमुद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति यथा-

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षम्।

क: सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजा:।।[32]इति ।

उद्गात्रा चत्वार: प्रश्ना: पृष्टा: । तेषाम् छत्तराणि ददाति ब्रह्मा। अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं जानामि । परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थ:। द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतमिति जानामि। बृहत: सूर्यस्योत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव जानामि। अपि च परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मि[33]। यजमान: अद्धर्युं पृच्छति यथा- यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति[34]। पृथिव्या: परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वामहं पृच्छामि। किमस्ति भुवनस्य नाभि: तदपि त्वां पृच्छामि। किमस्ति अस्वस्य वीर्यं त्वां पृच्छामि। किमस्ति वाण्या: परममुत्कृष्टं स्थानं त्वां पृच्छामि[35]। अध्वर्यु: यजमानं प्रत्याह[36]। इयं वेदि: उत्तरवेदि: पृथिव्या: पर: अन्तोऽवधि:। यदा पृथिव्यादयो लोका नि:स्तृता: तदानीं पृथिवी सलिलमयी आसीत्। तस्यास्तत्स्वरूपादारभ्य पृथिव्या: पृष्ठे यदाग्ने: प्रादुर्भाव: समजनि तावति महति काले पृथिव्यां विविधानि परिवर्तनान्यभूवन्। अत: पृथिव्या: वेदेश्च साम्यं स्वयं श्रुतिर्दशयति- इयं वेदि: परो अन्त: पृथिव्या:। अयं यज्ञोऽश्वमेध: भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभि:। श्रूयते यथा - यज्ञाद्वै प्रजा: प्रजायन्ते। स वै यज्ञ एव प्रजापति:[37], पशवो हि यज्ञ:[38]। मनुनापि उक्तं यथा-

अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा:[39]।। इति ।

अश्वस्य रेतोरूप: सोम:। अयं ब्रह्मा-नामक: ऋत्विक् वाच: त्रयीरूपाया: परमं व्योमस्थानम्। कारणं ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थ:।

अत: निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् आत्मसाक्षात्कार एव मनुष्यजीवनस्य अन्तिमसोपानं वर्तते । यमारूह्य मानवजीवनं कृतकृत्यं सम्पद्येत। परन्तु तदर्थं श्रेष्ठकर्म अपि अपेक्ष्यते। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म[40]इति ब्राह्मणवचनानुसारम्

Scanned by CamScanner

अश्वमेधादियज्ञसम्पादनपूर्वकं ब्रह्मणः उपासनया पुरुषः भगवतः प्राप्तिं कुर्यात्। इदमेव अश्वमेधयागस्य लक्ष्यं वर्तते। इति।

सन्दर्भाः

१. देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागो यागः - कात्यायनश्रौतसूत्रे-१/२।

२. ऐतरेयब्राह्मणे- २/८।

३. शतपथब्राह्मणे-१/२/३/६-७।

४. पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त। तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्। सोऽश्वं प्राविशत्। तस्मादश्वो मेध्योऽभवत् - ऐतरेयब्राह्मणे-२/८-९।

५. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/१/२।

६. शतपथब्राह्मणे-१३/४/२/४।

७. प्राग्वपाहोमाद् होताध्वर्युः सदसि संवदेते चतसृभिः-कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/७/१०।

८. ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपम् अभितः कः स्विदेकाकीति- तत्रैव-२०/५/२०।

९. कः स्विदेकाकी चरतिं क उ स्विज्जायते पुनः।
किं स्विद्धिमस्य भेषजं किंवावपनं महत्।। शुक्लयजुर्वेदे-२३/४५।

१०. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/५/२१।

११. शतपथब्राह्मणे-१३/२/६/१०।

१२. तत्रैव-१३/२/६/११।

१३. तत्रैव-१३/२/६/१२।

१४. तत्रैव-१३/२/६/१३।

१५. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/५/२१।

१६. शुक्लयजुर्वेदे-२३/४६।

१७. किं स्वित् सूर्यसमं ज्योतिः किं समुद्रसमं सरः।
किं स्वित् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते।। इति तत्रैव-२३/४७।

१८. ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्योः समुद्रसमं सरः।
इन्द्र पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते।। इति तत्रैव-२३/४८।

१९. होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति- कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/५/२२।

२०. का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीद्बृहद्वयः।
का स्विदासीत् पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला।। शुक्लयजुर्वेदे-२३/५३।

२१. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/५/२३।

२२. शतपथब्राह्मणे-१३/२/६/१४।

Scanned by CamScanner

२३. तत्रैव-१३/२/६/१६।
२४. शुक्लयजुर्वेदे-२३/५४।
२५. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/७/११।
२६. पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ।
येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेश।। शुक्लयजुर्वेदे-२३/४९।
२७. अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश।
सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम्।। तत्रैव-२३/५०।
२८. तत्रैव-२३/५२।
२९. उत्तरौ च कत्यस्येति- कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/७/१३।
३०. कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः।
यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति।।
शुक्लयजुर्वेदे-२३/५७।
३१. षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः।
यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति।।
तत्रैव - शुक्लयजुर्वेदे-२३/५८।
३२. तत्रैव-२३/५९।
३३. वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्।
वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः।। तत्रैव -२३/६०।
३४. कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/७/१४।
३५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।
पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम।।
शुक्लयजुर्वेदे-२३/६१।
३६. इयं वेदीरित्यध्वर्युः- कात्यायनश्रौतसूत्रे-२०/७/१५।
३७. कौषीतकिब्राह्मणे-१०/१,१३/१,२५/११।
३८. शतपथब्राह्मणे-३/१/४/९,३/२/३/११।
३९. मनुस्मृतौ-३/७६।
४०. शुक्लयजुर्वेदे-१/१,शतपथब्राह्मणे-१/७/१/५,
तैत्तिरीयब्राह्मणम्-३/२/१/४।

—०—

सहायकाचार्यः, वेदविभागः,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, बेरावलम्, गुजरातराज्यम् ।

Scanned by CamScanner